

DRUGOVI KOJIH VIŠE NEMA

Sem člancima „Jedna burna priredba „Matatje“, „Jevrejska omladina Beograda u NOB“, „Konačno — sloboda!“ i biografijama „Dvoje naših narodnih heroja“, „Bora Baruh“ i „Daniel Ozmo“, — redakcija „Jevrejskog almanaha“ želela je i ovim sećanjem da oda poštu žrtvama i palim drugovima i da pozove na široku saradnju u prikupljanju podataka o jugoslovenskim Jevrejima — borcima protiv fašizma, kako onima između 1941 i 1945, tako i onima pre II Svetskog rata.

Naši drugovi kojih više nema, borci za bolju budućnost naroda, za ravnopravnost i mir, za slobodu od straha, eksploatacije i diskriminacije, mladići i devojke, zreli muževi i žene, živeli su za ostvarenje tih ideala i dala su za njih svoje živote.

Svesni smo koliko bi se ogrešili kad ne bi i u ovoj knjizi evocirali uspomenu na drugove koji su iščezli u zatvorima i logorima, stradali na ilegalnom pozadinskom radu ili poginuli na bojištima Slobode. Mi koji smo preživeli apokaliptička vremena osećamo punu težinu duga koji treba da im vratimo.

Teškoće prvih godina izgradnje i lečenja ratnih rana, užurbanost u izvršavanju svakodnevnih zadataka sprečila nas je da ranije i potpunije prikupimo podatke koji bi nam omogućili da pišemo o njima, da ocrtaimo njihove likove i dela onako kako oni to zaslužuju. Znamo da je već davno trebalo da govorimo i pišemo o drugovima kojih više nema među nama, da bi ne samo mladima i onima koji ih nisu poznavali nego i nama samima, koji smo nekad s njima koračali, prikazali njihova stremljenja i njihove podvige. Da bi im podigli što dostojniji i trajniji spomenik priznanja i vernosti, sačuvavši generacijama koje dolaze zapise o njihovim životima. Neka nam oprostite što to i danas činimo tek s nekoliko reči, u okviru ovog kratkog zajedničkog nekrologa. No želeli smo da se ovaj naš prvi posleratni jevrejski zbornik ne pojavi, a da ne budu bar pomenuta njihova imena, ako ne sva (jer ih još uvek prikupljamo) a onda bar

ona kojima već sada raspoložemo i imena onih koje smo bolje poznavali jer su nam nekada bili bliži u radu ili drugovanju.

Ono što je zajednička crta sudbine većine njih, sem tragične smrti, jeste sličnost razvojnog puta koji su prešli do svog aktivnog učestvovanja u borbi za socijalnu pravdu. Deca jevrejskih, najčešće građanskih porodica, većina ih je već rano bila zanesena idejama cionističkog omladinskog pokreta. Pokreta koji je težio za preporodom jevrejskog naroda kroz lično ostvarenje „halucijuta“, kroz pionirsko, samopregorno stvaralaštvo na temeljima nove jevrejske domovine. Trebalo je omogućiti okupljanje jednog dela njene raspršene dece na istoriskom tlu i stvoriti oslonac, zaštitu i svest o ravnopravnosti s ostalim narodima onom drugom delu koji bi ostao i dalje na raznim stranama sveta. Taj napredni omladinski pokret, duboko prožet idejama humanizma, progressa i pravednih odnosa među ljudima i narodima, nije ih obogatio samo vrednotama jevrejske istorije i kulture, nego ih je upoznao i s delima klasika marksizma, koje je smatrao svojim učiteljima. Studij ove literature, a svakako i reaganje na svakodnevne pojave društvene nepravde, želja da i rešenje jevrejskog pitanja ubrzaju zalaganjem za uspeh borbenih napora radničke klase i njene avangarde — u svetskim razmerima — doveli su mnoge iz krila jevrejske omladine, iz „A h d u t h a c o f i m a“, „Literarnih sastanaka“ i drugih organizacija Saveza židovskih omladinskih udruženja Jugoslavije, a osobito iz „H a š o m e r h a c a i r a“, u redove Komunističke partije koja je tada radila pod najtežim i najokrutnijim uslovima ilegalnosti u monarho-reakcionarnoj diktaturi.

Drugi deo članstva tih jevrejskih društava pošao je u Palestinu gde je stekao znatne zasluge u izgradnji zemlje osnivanjem kolektivnih naselja i radnih zajednica na socijalističkim, delom čak i komunističkim principima. U godinama rata protiv fašizma taj deo članstva učestvovao je u Palestinskoj brigadi, u padobranskim i diverzantskim jedinicama i u drugim vidovima otpora. Ostali, treća, možda i najbrojnija grupa, vremenom su izrasli iz okvira omladinskog pokreta da bi nastavili svojom aktivnošću u raznim cionističkim ili opšte-jevrejskim organizacijama — dok su pojedinci bili zahvaćeni procesom građanske asimilacije, izgubivši praktički svaku vezu sa Jevrejstvom.

Oni koji su postali komunisti, bilo kao članovi SKOJ-a ili Partije, bilo samo kao njihovi simpatizeri ili saradnici, učestvovali su u ilegalnim ili polulegalnim, političkim i kulturnim aktivnostima, u radu partiske tehnike, agitacije i propagande. Radili su na izdavanju listova i edicija koji su bili pod stalnim udarom cenzure i na organizaciji sindikata i drugih staleških saveza, omladinskih, studentskih i umetničkih grupa u kojima se odvijao rad na okupljanju i vaspitavanju sve širih krugova radnika i intelektualaca. Uzimali su najaktivnije udela u ilegalnim akcijama na ulici, u školi, na radnim mestima. Mnogi su i više puta padali u šake policiji. Osuđivani po zloglasnom Sudu za zaštitu države proveli su mesece i godine —

obično posle dugog istražnog zatvora — po apanama i kaznenim zavodima. Kad bi se ponova našli u slobodi, oni bi se u pravilu opet vraćali svom ranijem političkom radu, kao da ih ništa nije moglo da zaplaši ili obeshrabri, ni nove opasnosti koje su vrebale, ni staro nerazumevanje sredine u kojoj su živeli.

Nekolicina su postali i borci u španskom gradanskom ratu. Jedni su tamo izgubili život, drugi su se vratili, kad je to bilo moguće, u domovinu da bi učestvovali u ratu za slobodu.

Drugovi koji su rukovodili njihovim radom, oni koji su s njima saradivali kao i oni koje su oni odgajali i vodili, umeli su da ih poštuju i da cene njihovu upornost. Politički protivnici ili skeptici, koristeći činjenicu njihovog gradanskog porekla a katkad i dobrog materijalnog stanja njihovih roditelja, nazivali su ih „salonskim komunistima“ kojima su ideologija i politički rad luksuz, zabava ili snobizam. Svedočanstva pisana batinama i kursumima, s pečatima sasušene krvi su bolni i nepobitni demanti potcenjivanja i optužbi.

Nacistička invazija Jugoslavije 1941 zatekla je neke među njima u zatvorima koalicije Cvetković — Maček. Tako ih se odmah mogla da dočepa ustaško - nemačka inkvizicija. Još pre nego li je planuo i razbuktao se narodni ustanak, većina ih je već bila pohapšena po „liniji“ verske ili političke pripadnosti. Odvučeni su u zatvore i koncentracione logore iz kojih se niko od njih nije vratio. Jedan deo uspeo je još na vreme da pođe u borbu u kojoj su se, gotovo svi, istakli hrabrošću i požrtvovanjem na vojnim i političkim dužnostima, a neki i tako izvanrednim junačkim držanjem da im je dato posmrtno priznanje odlikovanjem narodnog heroja. Oni koji nisu pali, oni koji su doživeli Oslobođenje, danas su na radnim bojištima naše zemlje, velikim delom na odgovornim mestima, na dužnostima u Armiji, istaknuti kulturni, naučni i privredni stručnjaci.

Dr Pavao — Pajo Wertheim. Karikatura
Bore Baruha

Oni koji su poginuli pre nego što su mogli da se pridruže borcima, nedostajali su nam u danima ratovanja kao što nam danas nedostaju u naporima na izgradnji zemlje. Mi ih se sećamo i nećemo ih zaboraviti. Nećemo dopustiti da izbledi uspomena na njih. Nećemo prestati da osvežavamo svoj elan i svoje oduševljenje misleći na njih i na sve ono što su učinili.

Isa Avrama Baruh i Artur Keršner poginuli su kao članovi Internacionalne brigade, španski borac Hajim Baruh pao je u Narodno-oslobodilačkoj borbi u kojoj je narodni heroj Španac Ilija Engl „Anđić“ bio visoki rukovodilac. Narodni heroji Pavle Goranin (Steiner), Pavle Pap (član Politbiroa Komunističke partije Hrvatske), Robert Domany, Estreja Ovadija „Mara“, Drago Štajnberger „Adolf“ i Leo Bruk poginuli su u borbi. Dr Pavla — Paju Wertheima, genijalnog naučnika — zoologa i publicistu koji je bio jedan od stubova kulturnog rada Partije u Hrvatskoj, streljali su ustaše 1941 god. Ubijena je Magda Bošković, nadarena mlada pesnikinja, autor „Ženske himne“, neumorni partiski radnik. Moša Albahari borio se u Gorskom Kotaru sa šačicom drugova kao neustrašivi lav protiv uvek daleko jačeg neprijatelja. Ranjavan nekoliko puta, na kraju je uhvaćen i ubijen. Posle Oslobodenja i njegove su kosti prenesene u grobnicu rukovodilaca SKOJ-a na Mirogoju. U borbi su poginuli i studenti Markus Abinum i Josif Almozlino „Alma“, lekar dr Silvije Altarac, dr Iso Gartenberg, dr Ružica Rip i gotovo legendarni

Lujko Davičo

dr Franjo Bišić. Kako je veliki bio broj jevrejskih lekara u NOB, vidi se već i po tome što ih je poginulo oko 60, što lekara, što farmaceuta i studenata.

Umetnike, slikara Boru Baruha i grafičara Daniela Ozmu smo prvi put sreli na letnjim „mahanot“, na omladinskim logorovanjima u Slovenačkoj. Prvi je pao u borbi, drugi je ubijen u logoru. Vajara Slavka Brila progutao je Jasenovac, logor u kojem su kao i na Pagu i Jadovnom, u Staroj Gradišci, Lepoglavi i drugim mučilištima i gubilištima izgubili živote brojni drugovi kao učiteljica Julia Weiner, studenti Mila Herzog, Veljko Blühweiss, Vera Klein, Mira Mandl, Hugo Sparing, Fric Brichta, Oto Adler, Ernst Goldstein i

mnogi drugi vredni aktivisti kao Milan Stern, Dr. Bruno Bluhweis, Dr. Hugo Klein i Rašela Ruben.

Lujo Davičo, nastavnik baleta iz Beograda svesno je žrtvovao svoj mladi život kada se rešio da izvede atentat bombom u oficirskoj menaži u Nikšiću. Studenta Mirka Daviča vratili su iz emigracije Talijani Nemcima koji su ga streljali. Slavka Engla, „Anđićevog“ brata koji je zbog rada u partiskoj tehnici čamio u Mitrovici, ubili su ustaše. Okupator je ubio i Izraila Hazana i mnoge druge koji bi trebalo da udu u anale kako jevrejske tako i revolucionarne istorije Jugoslavije, kao što su student Kabiljo iz Prijedora, dugogodišnji partiski radnik B. Fridman i student Nikica Lang iz Osijeka, Herman Dijamant i dr Ivan Frei iz Zagreba, članice redakcije „Žena danas“ u Beogradu, Olga Alkalaj i Beška Bembasa-Cvetić, zatim Beograđani — omladinci koji su učestvovali u sabotažnim akcijama i borbama Hajim Almozlino, Teo Engl i Edi Davičo, Ela Mešulam, Hajim Kon, tipograf Solomon Romano koji je radio u ilegalnoj štampariji „Borbe“, Sima Benvenisti, politički komesar čete, koji je poginuo 1942 i streljani terenski radnik Moša Levi. Široki krugovi boraca znali su za vanrednu hrabrost Estere Jakovljević.

U NOB su poginuli istaknuvši se naročitom hrabrošću studenti Elijas „Elika“ Kabiljo, Albert Levi i David Perera, svi iz Bijeljine. U ukrajinskoj zimi u prisilnim radnim bataljonima koje su formirali Madari nestao je dr Jovan Atlas. Negde je izgubio život i student Fertig iz Sarajeva i novinar Abo Koen, dopisnik „Politike“ iz Sarajeva, jedan od naših naprednih publicista, borac u NOV.

Starijoj generaciji, koja nije prošla kroz jevrejski omladinski pokret između dva svetska rata, pripadali su među ostalim Dr. Beno Stein, odličan lekar i kulturni radnik, predani saradnik partije, koji je 1941. potresen diskriminacijom sam prekinuo svoj život, njegov bliski prijatelj Dr. Rudolf Rosner koji je stradao na Pagu, i jedan od pionira naše socijalne medicine Dr. Miroslav Schlesinger koji je sa ženom i kćerkom poginuo u V neprijateljskoj ofanzivi.

Jevreji, iako nisu učestvovali u radu jevrejskih organizacija, bili su i komunisti: narodni heroj iz Makedonije Mordo Nahmijas „Lazo“, narodni heroj Isidor Ilje Baruh, muzički kritičar i organizator radničkih pevačkih društava Dr. Pavao Markovac, publicista Miroslav Juhn, advokat Dr. Ivo Kuhn, Galja Korporić i Mira Sachs, koje su ubili Pavelićevi krvnici, izdavač „Nolit“-a Pavle Bihalji kojeg su streljali Nemci, ilegalni pozadinski radnik Oto Fuchs koji je obešen u Maksimiru krajem 1944, Dr. Ivo Löw, Dr. Miroslav Dajč i vrlo talentovani slikar Ivan Rein, koji su ubijeni kao partizani, i mnogi drugi čija su imena povezana s naprednim pokretom u našoj zemlji. Dr. Milica Kuhn, požrtvovna, jedina lekarka logora u Lobar-Gradu, stradala je u Aušvicu.

Nemamo još dovoljno podataka da bi mogli potpunije prikazati kakvo je bilo učestvovanje Jevreja u Narodnooslobodilačkoj borbi. Prikupljanje i obrada tog materijala najvećim je delom zadatak koji još stoji pred nama. Ipak brojnost i intenzitet tog učestvovanja

možemo osvetliti nekim primerima. Tako na pr. samo lista jevrejskih omladinaca iz Splita koji su pali u borbi sadrži više od 20 imena, Vojvodina je dala niz smelih omladinaca i starijih boraca koji su žrtvovali svoje živote kao Dr. Adolf Singer, Fingerhut, Milan Kom, braća Majer, Ivan Šuc, Nikola Geršon i Lili Böhm. Novosadski mladići Oto Blahm, Rudolf Grün i Franjo Kardoš, kad su ih uapsili mađarski žandari ni posle zverskih mučenja nisu izdali svoje drugove. Članovi beogradskog „kena“ Hašomer Hacaira gotovo su svi 1941 pošli u NOB i poginuli. Iz redova jevrejskog radničkog društva „Matatija“ u Sarajevu regrutovao se niz prvoboraca. Bosna kao i Hrvatska (Jevreji Srbije gotovo svi su bili uništeni već sredinom 1941!) dale su još znatan broj boraca, oficira, sanitetskih radnika i komesara iz redova omladine kao i iz redova starijih koji pre rata nisu bili politički aktivni ni izgrađeni. Iz činovnika i radnika, malih, nezapaženih ljudi u borbi izrasli su mitraljesci i bombaši koji nisu znali šta je strah. Ustrajavši na svojim dužnostima hrabro su prilikom nemačkog desanta na Drvar poginuli omladinica Lika Seljan i omladinac Nick iz Zagreba. Pali su u borbi Rudi Domany (brat narodnog heroja), zatim Gina Bienenfeld i Jelka Schwabenitz iz Hrvatske, Tonka Kraus iz Gradačca i Nela Pinto iz Sarajeva (kao još mnoge druge bolničarke, naročito iz jevrejskog rabskog bataljona), Sulam Kamhi iz železničke radionice u Sarajevu s dva sina, brojni Sarajlije, Rafael Levi iz Zenice i dr.

Posebno bi trebalo pisati o svim onim brojnim jevrejskim žrtvama koje čine deo oko 60.000 istrebljenih članova jugoslovenske jevrejske zajednice, koji nisu bili politički ljudi, ali koji su svojim poštenim radom kao slobodoumni i čovekoljubivi naučnici i javni radnici doprineli materijalnom i duhovnom unapređenju naše zemlje i zadužili narode u kojima su se rodili i u kojima su delali. To nam u okviru jednog članka nije moguće, to ostaje obavezom za budućnost.

Ovaj kratak pomen samo je prvi i svakako vrlo nepotpuni osvrt na ponosne figure boraca iz naših redova, samo prvi korak i potsticaj za prikupljanje, obradu i objavljivanje građe o udelu jugoslovenskih Jevreja u borbi za slobodu. To je značajan i vrlo odgovoran poduhvat koji smo morali sami da pokrenemo i započnemo (iako svesni opasnosti propusta i grešaka), ali koji ne možemo da nastavimo i razvijemo bez saradnje i pomoći svih onih koji raspoložu podacima o drugovima kojih više nema u našim redovima, a koji su svoje nade i svoja ostvarenja ugradili u temelje zgrade koju danas podižemo.